

فضای حافظ

مؤلف:

دکتر محمد منصور فلامکی

استاد بازنشسته دانشگاه تهران

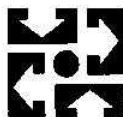
استاد دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران مرکز

نشر فضا

وابسته به

مؤسسه علمی و فرهنگی فضا

تهران، سال ۱۳۹۶ خورشیدی

سرشناسه: محمدمنصور فلامکی ۱۳۱۳، Falamaki, Mohammad Mansour

عنوان و نام پدیدآور: فضای حافظ / مولف محمدمنصور فلامکی.

مشخصات نشر: تهران: نشر فضا، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: ۳۷۴ ص.

شابک: 978-600-5638-21-9

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا / یادداشت: کتابنامه: ص. ۳۷۳.

موضوع: حافظ، شمس‌الدین محمد، - ۷۹۲ق -- نقد و تفسیر

موضوع: Criticism and interpretation -- 14th Century, Shamsoddin Mohamad, Hafiz

موضوع: فضا در معماری (Architecture) Space

موضوع: فضا در ادبیات / Space in literature / موضوع: فضا و زمان Space and time

موضوع: تخیل / Imagination / موضوع: شعر Poetry

رده بندی کنگره: ۱۳۹۶ / NA ۲۷۴۵

رده بندی دیویی: ۲۰/۱

شماره کتابشناسی ملی: ۴۸۱۳۲

نشر فضا

وابسته به

مؤسسه علمی و فرهنگی فضا

تهران، میدان هفت تیر، خیابان عبدالکریم شریعتی، لاک ۳۸. تلفن: ۸۸۳۰۷۳۸۶

فضای حافظ

تألیف: محمدمنصور فلامکی

صفحه‌آرا: مهسا جعفری

چاپ نخست: تابستان ۱۳۹۶

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: اول و آخر

قیمت: ۲۵۰۰۰۰ ریال

تمام حقوق برای ناشر محفوظ است.

ISBN : 978-600-5638-21-9

طرح روی جلد: مؤسسه علمی و فرهنگی فضا

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۶۳۸-۲۱-۹

یادداشت ناشر

از نخستین روزهایی که کتاب "فضای حافظ" به دست گرفته شد، نشاطی توأم با نگرانی - که از جوهره و فراخنای موضوع بر من حاس است - رخ کرد و تا روزی که تبویب و تدوین نهایی کتاب به فرجام رسید، ادامه یافت. "نشر صبا" اما، خواهد کوشید تا تأخیر در ارائه کتاب‌های فضای ساخته شده را جبران کند. در زمینه رتق و فتق تدوین کتابی که در دست داریم، تلاش‌های پرقدرد سرکار خانم مهندس مهسا جعفری و جناب آقای مالک خواجه‌وند که کمک‌های شایانی برای صفحه‌آرایی کتابی که نمی‌تواند چشم‌نواز نباشد قابل تقدیر و سپاسگزاری است.

نشر فضا

مؤسسه علمی و فرهنگی فضا

تابستان ۱۳۹۶

فهرست مطالب

پیشگفتار ۱۴

کتاب اول

فصل اول

گزارش اول - ساختار فضا

۱- فضا؛ نگاهی به ساخت موضوع ۲۰

۲- شناخت نقش مکان در فضا ۲۷

۳- فضا و بازشناخت آن - زمان به زبان فضا ۳۵

گزارش دوم - ویژگی‌های فضا

۱- زمان، به مثابه ابزاری برای شناخت واقعیت‌ها ۳۷

۲- پیوستگی‌ها و وابستگی‌های زمان و مکان: رازی از رازهای فضا

الف - تجربه، به مثابه نکته‌ای اساسی ۴۴

ب - نگاهی به محتوای کلام یا سخن ۴۵

پ - در فاصله‌ی میان شاعران و دانشمندان، چه می‌گذرد؟ ۵۱

فصل دوم

ابزارها و گستره‌های فضا

- ۱- کلیت‌ها و پایه‌های گزارش ۵۳
- الف - فضا ۵۳
- ب - فاصله ۵۴
- پ - فضا و ذهن آدمی زاده ۵۵
- ت - بار تجربی شناخت فضا ۵۷
- ث - فضا، به هنگام غور در گستره‌ی زمین ۵۷
- ۲- فضا: این سوی و آن سوی صحنه‌های زندگی تجربی ما ۵۹
- الف - یافته‌ها و نشانه‌های شناخت فضا ۵۹
- ب - چگونگی‌های پویایی شناخت فضا ۶۳
- پ - مقوله‌ی مقیاس‌های شناخت فضا ۶۴
- ت - نقش فاصله در باب شناخت فضا ۶۶
- ث - نقش اندازه در گزارش‌های شناخت‌شناسی مجموعه‌های معماری ۶۷
- ۳- هست‌بودن فضا ۶۸
- الف - بازشناخت فضا و دگرگونی ارزش‌ها ۶۹
- ب - بازشناخت پشته‌های فضا ۷۱
- پ - فضا و بازشناخت پویای آن ۷۲

- ۴- خوانش فضا در گستره‌ی سخن ۷۳
- الف - راهی برای دریافت فضا ۷۴
- ب - دستیابی به یگانگی در شناخت فضا ۷۷
- پ - فضا و چگونگی نمای مخروط فضایی ناظر ۷۸
- ۵ - شکل‌پذیری‌های فضا ۸۳
- الف - در فاصله‌ی میان بی‌نهایتی تا ساختارپذیری‌های فضا ۸۳
- اول - جهان مفروضات هستی‌بودن فضا ۸۳
- دوم - راه تدبیرهای پیاپی - آرایش پیوسته در زندگی ۸۶
- سوم - تدبیرهای پیاپی - جایگاه‌های دایره‌ای دیگر ۸۸
- ب - زمینه‌های شکل‌پذیری فضا ۹۲
- اول - مقوله‌ی "قطب" و بازشناسی‌های مکانی - موضوعی آن: زمینه‌های شکل‌پذیری فضا ۹۴
- دوم - زمینه‌های شکل‌پذیری فضا ۹۶
- سوم - گسستگی‌ها و پیوستگی‌های فضای سرزمینی ۹۸
- پ - گستره‌ی بزرگ یا محفل رویدادهای تغزلی ۱۰۰
- اول - صحنه‌ها یا محورهایی برای فضا - در شناختی اولیه ۱۰۰
- دوم - صحنه‌ها یا پهنه‌هایی ثانوی برخاسته از نخستین محور ۱۰۱
- سوم - پیاپی صفحه‌های عمود بر محور اصلی و زمینه‌های گسترش فضا ۱۰۳
- چهارم - تجربه‌های روزمره‌ی ما و فضا ۱۰۴

- پنجم - فضا و توان‌های فراگیری آن ۱۰۸
- ششم - در نگاهی به فضای نظم‌پذیر ۱۱۰
- ت - ابزارهای آفرینش فضا ۱۱۲
- توازی‌ها و همدلی‌های نهان یا آشکار معماران و شاعران ایرانی ۱۱۲
- اول - شناخت مکتب و مفهوم واژگانی که چهره‌ی فرآورده‌هایی هنری را می‌نمایانند ۱۱۴
- دوم - آهنگ ۱۱۵
- سوم - سرعت ۱۱۵
- چهارم - "پلاستی‌سپته" - یا - فتنی بدیرمای گزینشی ماده‌یی ۱۱۶
- پنجم - صورت - و ویژگی‌هایی که در آفرینش دارند ۱۱۷
- نگاه اول: آفرینش ۱۱۷
- نگاه دوم: بار معنوی ۱۱۹
- نگاه سوم: تغزل ۱۲۱
- نگاه چهارم: ساختار ۱۲۳
- ث - فضای غزل و تغزل نزد ایرانیان حافظ ۱۲۷
- اول - آفرینش معماری و ساختمان آن در محفل امروزی ۱۳۳
- اول - ۱- ساختمان ۱۳۷
- اول - ۲- معماری ساختمان‌ها ۱۳۹
- اول - ۳- از سنجش ساختمان و معماری، چه می‌توانیم یافت ۱۴۲

- الف - زیبایی ۱۴۴
- ب - ادب و فرهنگ ۱۴۷
- پ - معماری‌های روی به شهروندان و شهربانان ۱۵۱
- دوم - گذار از فضای ادب و فرهنگ به فضای شعر ۱۵۴

فصل سوم

- گزارش یکم - درباره‌ی فضای نثر ۱۵۷
- اول - مقیاس در گستره‌ی زمانی مکانی ۱۶۴
- دوم - فاصله، در گستره‌ی زمانی ۱۶۵
- سوم - سطح، اندازه و تشخیص آن‌ها ۱۶۷
- چهارم - اندازه، پیش و پس از تجربه ۱۶۹
- پنجم - حجم، به هنگام بازشناسی ۱۷۱
- گزارش دوم - نقش زمان، در تصویرسازی‌های کلامی ۱۷۲
- اول - در باب زمان و "مقیاس" آن ۱۷۵
- دوم - زمان و مقوله‌ی فاصله ۱۷۶
- سوم - ساحت و سطح و مقوله‌ی زمان ۱۷۸
- چهارم - اندازه‌ای که به شناخت زمان راه دهد ۱۷۹
- پنجم - حجم و چگونگی سنجش آن به نور و زمان ۱۸۱
- گزارش سوم - شالوده‌ی سخن شعر ۱۸۳

- اول - نگاه عطار بر مقوله‌ی خیال ۱۸۸
- دوم - خیال در جهان عطار نیشابوری ۱۹۴
- سوم - به "خیال" در زمانه‌ی خویش بنگریم ۲۰۲
- الف - نگاهی به نکته‌های آغازین ۲۰۲
- ب - بازشناختن دست آورد‌ها، در جست‌وجوی معناها ۲۰۶
- پ - در باب سنجش تصویر ۲۰۷
- ت - خیال به مثابه گستره پیوسته فعال ذهن ۲۰۹
- گزارش چهارم - تغزل - از گام‌های پرآواز تا تیریهایی از آزادگی ۲۱۲
- اول - نگاه به نکته‌هایی که اساسی‌اند ۲۱۲
- دوم - نکته‌ای در میان راه: آفرینش شعر و معماری ۲۱۵
- سوم - توان‌های آفرینشی تغزل: نگاهی به سایر هنرها ۲۱۸

کتاب دوم

فصل اول

فضای حافظ و گذار در گردونه‌ی تغزل

- اول - یادداشتی در مقیاس مقدمه ۲۲۳
- دوم - افق‌ها و ابزارهای گزارش، برای تقرّب بر دیوان حافظ ۲۲۶
- سوم - گام بعدی؛ شناخت ابزارهای پژوهش ۲۳۱

فصل دوم

فضاها و محفل‌ها

- اول - آزادگی در گستره‌ی فضای حافظ ۲۳۳
- دوم - نگاهی به - همان - شش جهتی حافظ ۲۳۶
- سوم - آزادگی‌ها در فضای حافظ ۲۳۸

فصل سوم

- خیال و گستره‌های آن در زبان و ادب فارسی ۲۴۱
- اول - نگاهی به بستر خیال در ایران ۲۴۲
- دوم - تعریف خیال در سنجشی تحلیلی نثر ابرانسان ۲۴۶
- الف - عین القضاة همدانی ۲۴۶
- ب - خیال در گستره‌ی اندیشه‌ی فریدالدین عطار نیشابوری ۲۵۲
- پ - عزیزالدین نسفی ۲۵۷

فصل چهارم

- انگیزه‌های پرواز در عالم خیال ۲۶۱
- ۱ - تعریف "ابن عربی" از خیال ۲۶۲
- ۲ - جرجانی، در نگاهی که به "خیال" دارد ۲۶۴
- ۳ - مکان و منزلت خیال نزد ایرانیان: دیدگاهی دگر از عزیزالدین نسفی ۲۶۷
- ۴ - "خیال فعال" ۲۶۹

- ۵ - سخنی دگر در باب تغزل: نگاهی بر تغزل پس از شناخت خیال ۲۷۱
- الف - سخنی دگر در باب شناخت غزل ۲۷۱
- اول - نگاهی دوباره به گستره‌های گزارش ۲۷۲
- دوم - واگرایی‌ها و پیوندهای نهان در فراورده‌های تغزلی کلامی ۲۷۳
- سوم - نگاهی - ویرایی‌های ساختاری غزل‌ها در ادبیات فارسی ۲۷۵
- الف - نگاهی به ریشه و ذات غزل و معماری ۲۷۶
- ب - نقش خیال در جهان آفرینش‌های تغزلی ۲۷۹
- پ - نگاهی به تجربه‌ی غزل در ایران ۲۸۰
- ۶ - نقش غزل و خاستگاه تغزل نزد معماران ۲۸۱
- الف - در باب روی به این جهان داشتن ۲۸۲
- ب - نگاهی به دو سوی معماری و غزل ۲۸۳
- پ - شیوه‌های بیان معنا در غزل و در معماری ۲۸۴

کتاب سوم

فصل اول

حافظ و فضای او

- اول - آغاز راهی پر قدر - که بی عصا نتوان پیمودن ۲۸۹
- دوم - نگاهی به گذشته‌های نزدیک ۲۹۱

سوم - نگاه ما به تغزل و به دست حافظ ۲۹۵

چهارم - نگاهی معمارانه به فضای شاعرانه حافظ ۲۹۸

فصل دوم

حافظ در فضای تغزل ۳۰۳

اول - چگونه بر فضای حافظ می‌توانیم نگریم؟ ۳۰۵

الف - چگونه به گله‌ها بنشینیم ۳۰۵

ب - آفرینش انسان و فانی‌های عاشقانه‌اش ۳۱۱

پ - رویش‌ها و دگرشدن سورت‌های فضا ۳۱۶

ت - چرا گلبرگ‌ها، دل می‌آفرینند؟ ۳۲۱

ث - گل، به زیبایی راز و شکیبایی دل ۳۲۴

فصل سوم

کاوش شالوده و شالوده‌ی ساختاری غزل‌های حافظ ۳۲۹

چگونگی‌های بنای شالوده‌ی غزل نزد حافظ ۳۳۱

فصل چهارم

"حافظ"

اول - اتکاء بر غزل‌های دیوان حافظ ۳۳۵

دوم - گامی در راه شناخت فضای تغزلی حافظ ۳۳۹

فصل پنجم

چگونگی‌های ابزارمندی سخن تغزلی ۳۴۰

فصل ششم

شالوده‌ی غزل‌های حافظ ۳۴۶

گزارش اول در باب شناخت ساختار معماری غزل حافظ ۳۴۶

فصل هفتم

شناخت ساختارمند سخن حافظ ۳۵۳

یکم - ویژگی‌های ساختار معمارانه‌ی غزل حافظ ۳۵۷

دوم - ویژگی‌های ساختار فضایی در غزل حافظ ۳۶۲

سوم - ویژگی‌های ساختار علمی - تخیلی سخن حافظ ۳۶۶

اعلام ۳۷۱

منابع ۳۷۳

پیشگفتار

سخنی در آغاز فضای حافظ

انگیزه‌ی به دنیا آوردن این کتاب، از طریق شناخت آن به زیسته است، شناخته تواند شد. اما، آن چه بر پهنه صفحات آن توانیم خواند، مقوله‌ای است دگر: نیاز به گفتن و نوشتن آن چه دوست می‌داریم برای همدلان خود بگوییم، نمایانگر عشق به بازگودن یافته‌ها و به میان آوردن نکته‌ها و پرسش‌هایی است که پیش روی داریم و این‌ها همه، از سخن موجز و دیرین ما سرچشمه دارند که عنوان داشتیم: "نوشتن برای سنجیده‌گفتن".

رمز و راز به میدان سخن آوردن "فضا" و "حافظ"، از معنی یا تعریف این مقوله دانسته نمی‌شود؛ این مهم، زاده‌ی نیازی است که نویسنده‌ی کتاب و هم خوانندگان "مفروض" آن، به شناخت

"معماری" دارند. نه درست و نه دوست‌داشتنی است که گفته شود: آنچه می‌خوانیم، ثمر تجربه و شناخت معماری است. و این نیز درست نیست که گفته شود کتاب قصد دارد به کمک ارائه‌ی سخنی در باب "فضا" و "حافظ"، به دل خوانندگان جویای معنی و مفهوم معماری راه یابد و یافته‌هایی نو را در قالب این دو مدخل ارائه دهد. سخن ما در زمینه‌ی ذات معماری است که هم "حافظ" را کاوشگر و ژرف‌نگر و منتقد عالم زندگی آدمیان می‌کند و هم انسان‌ها را وامی‌دارد تا به معنی و مفهوم آفرینش فضا، زیستی - یا بهتر، به حقیقت‌های قابل آفرینش در پهنه‌ی بی‌کران فضا - بیاندیشند.

✱

چنان که پیدا است، گزارش‌هایی که زیر عنوان "کتاب" (کتاب اول، کتاب دوم، کتاب سوم) آورده‌ایم، سخنی کم یا بیش مستقل نیز دارند و از آن‌رو اشاره‌ای به این نکته ناهجا نخواهد بود. مجموعه مطالبی که در باب "فضا" آورده‌ایم، راه را برای دریافتی عادی از تحرک اندیشه‌ی انسان‌ها، فارغ از عالم اندازه‌ها و جهت‌های زندگی روزمره و نهاده در گذران عمر روزانه‌ی آنان به میدان می‌آورد و اشاره به برخی منابع دارد که گرچه شناخته‌شده بر همان نیستند اما، می‌توانند نقطه‌ی عطف جهان اندیشه‌پردازان و پژوهشگران روز باشند؛ در باب فضا، به صورتی غیرمستقیم، به کتاب‌هایی نیز اشاره می‌شود که از همین مؤلف در دست‌اند و راه می‌دهند که در سخن گفتن از

"شش‌جهتی" بودن فضای اندیشه‌پردازی ایرانیان، به خاستگاه‌ها و افق‌هایی بنگریم که "جابلسا"، "جابلقا" و "هورقلیا" را نقطه‌های میانه‌ی راهی می‌نمایانند که ایرانیان دیرین، می‌پیمودند و راه را برای تدوین نظر می‌یادگار "اسفار اربعه" به میدان اندیشه‌پردازی می‌آوردند - که این، از فضای تصوّر و خیال، سخن از خویشاوندی اندیشه‌پردازان بزرگ دوران پس از اسلام ایرانیان دارد؛ جایی که هم فارابی را باز می‌یابیم، هم سهروردی را، هم ابن عربی را و هم عطار را.

یادداشت‌های ما که در آغاز در جهان فرضیات و عشق به کاوش در نوشتارهایی از آثار دانشمندانی بزرگ - از فارابی تا شبستری - به سر می‌برد، از شهر آرمانی کم‌شناخته‌شده‌ی "فی حقیقت العشق" سهروردی و بازخوانی سخن عطار و ابن عربی، به جهان پرقدرتی رسید که "خیال" نامیده می‌شود. قدر جهان خیال را با مقاله‌هایی که در باب "خیال" و به همت پژوهشگران بیست‌وپنج سال اخیر، چاپ شدند، شناختیم و از آن‌جا بود که در باب خیال را گشوده به جهانی دیدیم که گستردگی و ژرفای سخن دانشمندانی مانند عزیزالدین نسفی را بی‌ی ما ترسیم می‌کرد؛ جایی که در پرقدرت‌ترین اثر نسفی، علم و خیال در افقی از بینش قرار می‌گیرد. پیدا نیست کدام یک از آن‌دو - در کدام مقوله‌های تجربی و علمی و تصویرسازی‌های عالم خیال و نور در کدام یک از افق‌های بینش نظری و علمی - بر دیگری ارجح است.

نابه‌جا نیست هرآینه بگوییم که در آغازین مرحله‌هایی که در مقابله‌ی پرقدر فضای حافظ می‌پرداختیم، پیش‌بینی نمی‌کردیم که در طول راه، به چنان جهانی از افق اندیشه‌پردازی‌ها خواهیم رسید و چنان غنایی از گوهرهای سفته در تاریخ ایرانیان را - که سخن این بزرگان برای ما می‌گشایند - نظاره خواهیم کرد. از این بابت کتاب دوم به میان دو پهنه‌ی "فضا" و "حافظ" آمد

و سخن‌مان به نقل نظراتی بر قدر از آن دانشمندان، موجودیت یافت. به‌جا است که این پیشگفتار را تا می‌توانیم به ایجاز آوریم و عنایت به فهرست مطالب آن را به مثابه‌ی ابزاری برای شناخت شاخه‌ی معنوی‌اش تلقی کنیم. در این زمینه اما، اشاره‌ای گذرا به نکته‌های زیر را نابه‌جا نمی‌دانیم.

نخست این‌که، در طول یادداشت‌های گزیده‌گون و هم‌پیوندی که داریم، سخنی متمایز در باب "معماری" می‌خوانیم؛ جایی که معماری فضایی معماری فضای ساخته‌شده است - که آن را سفت‌شده نیز نامیده‌ایم - بل گزارشی است که سخن از برابری با خواسته از جهان معنا دارد و ذهن را جای دریافت و محفل انباشت یافته‌ها و گستره‌های خاص سنجش‌ها، گزینش‌های آدمی‌زاده می‌خواهد. این‌جا است که فضا می‌تواند، خود را به عنوان مکان دریافت‌های گونه‌آور، معنی و مفهوم، برای دوستداران عالم سنجش بنمایاند.

نکته‌ی دومی که می‌تواند به دریافت جوهره این کتاب کمک کند و در این یادداشت به میدان شناخت آورده می‌شود، این است که، فضای معماری هم به بیانی مستقیم و هم به کلامی که تنها در گستره‌ی ذهنی خواننده نقش می‌بندد، به میان می‌آید و نمایانگر و متذکر آن می‌شود که معماری، نه آن است که با تکیه بر هر آن‌چه می‌توان دید و لمس و اندازه‌گیری - اندازه‌گیری که - و با تصویرهایی متکی بر سیستم "مانژ" ارائه داد - دریافت می‌شود. لازم به یادآوری است که پنج حسی درون توان کشف و شناخت و بازشناخت معماری و فضای معماری را دارند.

سومین نکته‌ای که می‌خواهد به کوتاه‌ترین کلام یادآور نظرگاه معنایی یادداشت ما بر مقوله‌ی استواربودن فضا و فضای تغزلی فراگیر خانه‌ها و بازارهای شهرهای ما باشد، کار بازشناسی غزل و توان

تغزلی حافظ را بر عهده‌ی دو ابزار اصلی؛ یعنی "شالوده" و "ساختار" می‌گذارد؛ جایی که به یاری بازشناسی معماری و غزل و فراورده‌های علمی - تحلیلی، به حافظ می‌نگرند و در این باب - و تنها از این سه دیدگاه - سه عزل از شناخته‌شده‌ترین‌های حافظ، پایان‌بخش کتاب می‌شوند تا مگر هدیه‌ای ثمین و گران‌فد. برخوردارندگان کتاب عرضه شود.

محمدمنصور فلامکی

فروردین ۱۳۹۶